

SVAKO SVOJU SUDBINU NOSI SA SOBOM

Rodena je novembra 1922. godine u Budimpešti, od oca Ota, trgovca, i majke Olge, rođene Lichtenstein. U njenom ranom detinjstvu porodica se preselila u Zagreb u kojem je Edita živela do izbijanja Drugog svetskog rata.

Sve do 1944. godine živela je u Bakarcu i aktivno učestvovala u pomaganju oslobodilačkog pokreta i spasavanju Jevreja upućivanjem u Italiju ili njihovim zbrinjavanjem u dalmatinskim primorskim gradovima, koji su bili pod italijanskom okupacionom vlašću. Februara 1944.

Nemci su je uhapsili na ostrvu Rabu, nakon čega biva deportovana u Aušvic II-Birkenau, zloglasni logor smrti, čije je strahote uspela da preživi.

U ratu su joj stradali otac, mlada sestra i mnogi članovi uže porodice, naročito sa očeve strane.

Po oslobodenju zemlje, radila je u Uredu za informacije Predsedništva Vlade Hrvatske, Radio Zagrebu i drugim zagrebačkim ustanovama i preduzećima. Iz zdravstvenih razloga dobar deo života provela je u primorskim gradovima. Kada je započeo rat u Bosni, ponudeno joj je da bude predsednik Jevrejske opštine u Banjaluci, što je uspešno obavljala sve do svoje smrti, 9. aprila 1995. godine.

Ovo svoje svedočenje zabeležila je na traženje gospodina Sadea, predstavnika Sohmuta.

Moj otac nije imao punih 21 godinu kada sam se ja rodila. Na šest mjeseci prije rastave majka je rodila i blizance. Sud je mene dodjelio ocu, imala sam tada nepune dvije i po godine. U to vrijeme se cijela familija s očeve strane selila u Zagreb, izuzev jedne očeve sestre. Tata me je ostavio kod nje. Ona me je i vaspitavala do moje devete godine. Tada se moj otac u Zagrebu oženio i tako sam tamo i ja došla. Naravno, ne znajući jezik, izgubila sam godinu dana školovanja i slijedeće godine ponovno krenula u treći razred osnovne škole. Pohađala sam jevrejsku školu, u Palmotićevoj ulici. Nisam odgajana u strogom vjerskom duhu, ali sam rasla u tipičnoj jevrejskoj porodici koja je obilježavala svoje vjerske praznike, odlazila sam sa svojom bakom i ženskim dijelom familije redovno u sinagogu, polazila sam vjeronauk do četvrtog razreda gimnazije. Redovno sam odlazila u gimnastičko društvo „Makabi“, na sve priredbe u Židovskoj općini, itd. To je bilo vrijeme kada je nacizam uveliko podigao glavu, kada je već mnogo njemačkih Jevreja bilo u Zagrebu. Kao i mnoge jevrejske porodice, sve do 1941. godine kod nas se redovno hranila jedna porodica pristigla upravo iz Berlina. Tada su cionisti iz Zagreba okupljali srednjoškolsku omladinu. U razredu, u gimnaziji, od četrdeset učenika bilo je deset Jevrejki. Slušale smo predavanja, organizovalo se učenje raznih zanata, sve u nekoj pripremi za odlazak u Palestinu. Ja sam se upisala na kurs za frizerke jer sam uvijek voljela svojim drugaricama uređivati kosu.

Po završetku male mature, moj tata je odlučio da nastavim školovanje na trgovačkoj akademiji, govoreći da, ako završim gimnaziju, nemam nikakvu struku, a tko zna, može izbiti rat, a on neće da ima na savjesti da mi nije dao hljeb u ruke. Nije koristilo moje opiranje. Dolazak u novu sredinu, nove drugarice (tamo sam bila jedina Jevrejka u razredu), olabavili su moja ranija druženja. U novoj sredini upala sam u jedno ljevičarsko, komunistički opredjeljeno društvo. U krugu novih prijatelja veoma su se intenzivno provodile aktivnosti prijemčive za mlade ljude koji su od ranije razmišljali u naprednom duhu, bar za to vrijeme naprednom. Ja sam i dalje odlazila u „Makabi“, živjela i radila kao i prije.

Došao je april 1941. godine. Moj otac i njegov mlađi brat i nekoliko stričeva, još potkraj maja pokupljeni su i odvedeni na tadašnji Zagrebački velesajam. Bili su tamo skoro tri sedmice. Ja sam tati svakog dana nosila ručak i stalno mi je govorio da moramo nešto preduzeti da ja što hitnije odem iz Zagreba. Nije to bilo jednostavno utoliko prije što smo u familiji, ta ženska strana, ostale same. Tu je još bilo dvoje male djece: kćerkica tatinog mlađeg brata, koja se rodila u decembru 1939. i moja

mala sekica, Vlatka, koja se rodila u oktobru 1940. godine. Našu kuću ustaše su zapečatili i svi smo se preselili u stan moje bake. Zahvaljujući ocu moje prijateljice, uspjela sam dobiti legalnu propusnicu za Sušak, bez i jednog dinara. Sjećam se, bila je subota i odnijela sam tati ručak i rekla da slijedećeg jutra putujem. Suze su mu se pojavile u očima, od sreće. To je bio i naš posljednji susret. Rekao mi je da izgleda da će i oni ubrzo krenuti transportom, ali ne zna u kom pravcu. Meni je moj otac bio sve na svijetu – i otac i najbolji prijatelj. Uspjela sam skupiti snage i volju da preživim sve što sam preživjela, samo u nadi da ćemo se opet naći kada se rat završi.

Sudbina, kao niz puta poslije u mom životu, umješala je svoje prste i poigrala se sa mnom. Tog nedelnog jutra kada sam krenula prema Sušaku, na drugoj tračnici je već bila formirana teretna kompozicija u kojoj se nalazio moj otac. Krenuli smo istovremeno: on u smrt a ja u pokušaj da preživim. U Sušaku sam ostala dva mjeseca dok nije izdata naredba da Jevreji moraju napustiti to mjesto. Moj stric (tatin najstariji brat koji je uspio pobjeći iz Zagreba prije nego su moji uhapšeni, nalazio se u Rijeci. Ali tada, kada smo morali napustiti Sušak, ni jednom riječju nije kazao da idem s njim u Italiju u emigraciju. I ja, osjećajući se od njega napuštenom, onako neiskusna, otišla sam sa još nekolicinom Jevreja koji su ranije živjeli u Zagrebu, u Bakarac. To je tada bilo pogranično mjesto između Italije i Paveličeve NDH, sa posebnim statusom i dominirajućom italijanskom vlašću. Međutim, budući da sam već bila uključena u ilegalni pokret, nisam se prijavila pod svojim imenom, a moji prijatelji me nisu odali. Otud sam djelovala na relaciji Hreljin–Bakarac. Moji u Zagrebu su mi, preko jednog mog mladog prijatelja, također skojevca koji je povremeno dolazio u Bakarac (nije bio Jevrej) slali novac za izdržavanje. Međutim, kada su koncem 1942. godine svi Jevreji iz Hrvatskog primorja pokupljeni i odvedeni u logor Kraljevicu, i ja sam dospjela tamo. Otuda smo prebačeni u logor na Rabu. I tu sam cijelo vrijeme bila uključena u ilegalnu organizaciju. Padom Italije, kada je logor raspušten, ja sam ostala na Rabu i radila u Kotarskom komitetu Agitpropa. Koliko sam mogla, pomagala sam prebacivanje Jevreja koji su željeli ići u Italiju. Sve se to naravno moralo dobro plaćati. No pritisak je bio tako velik da nekada nije bilo dovoljno imati novca, već i veze da te ukrcaju u trabakulu. Na Rabu je bio jedan dio moje familije (brat mog djeda, njegova žena i snaha s malom kćerkicom koja je tada imala šest godina). Nikako nisu polazili a ja sam ih molila, najviše radi

njihove snahe i male Ive. Tetka je tvrdila da nemaju novca za to. Znala sam da nije istina, ali nisam ništa mogla. Ne znam u što su vjerovali.

U februaru 1944. godine Nijemci su se iskricali na otoku Pagu. Znali smo da će ubrzo doći na Rab. Bilo je prekasno za sve nas koji smo ostali. Na nesreću, tih je dana bila velika bura. Nismo se mogli prebaciti u Jablanac (na kopno), pa se grupa nas koji smo radili u Komitetu, sakrila u obližnje selo, čekajući da se more smiri i da odemo. Međutim, netko nas je izdao i druge noći su nas Nijemci, koji su se tog jutra iskricali na Rab, uhapsili. Izvedeni smo na ispitivanje. Zajedno sa Nijemcima bio je jedan Rabljanin, koji je mene poznao i upro prstom na mene i rekao da sam Židovka. Bio je to jedan prikriveni ustaša, ali mi to ranije nismo znali. Izdvojena sam iz grupe drugarica i drugova, prebačena u grupu Jevreja koji su još ostali na Rabu. Odatle su nas preko Rijeke odveli u zloglasni gestapovski zatvor u Trst, zvan „Risiera“. To je bilo jedno ogromno skladište riže. Smješteni smo u tavanski prostor. Mene su svakog dana vodili na ispitivanje.

Jednog dana, moja tetka, prije nego ću opet biti prozvana na ispitivanje, skinula je svoj mider, izvadila šaku dijamanata i molila da ih bacim u zahod. Mislila sam da ću je tog časa ubiti. Mogla je spasiti sve njih, a posebno snahu i unuča. Ali, nije! Potrajalo je oko deset dana, možda i nešto više, dok su skupili dovoljan broj – uglavnom žena i djece – da bi oformili transport. Bilo nas je između 250 i 300. Krenuli smo teretnim vagonima. Put je trajao šest dana i pet noći. Niti u jednom času za to vrijeme nismo iz vagona izašli. Toliko smo bili stisnuti da smo mogli ili stajati ili čučnuti. Svu smo nuždu obavljali ispod sebe. Svakog dana je kompozicija jednom stala, otvorili su vrata i neke žene sa trakom Crvenog krsta dodavale su činije sa hranom, bez kašika pa što je tko mogao uhvatiti rukom. I posude s vodom su davali bez čaša.

Kada smo stigli na željezničku stanicu Aušvic-grad, samo u našem vagonu je bilo petoro mrtvih i nekoliko njih koji su već bili ludi. Naravno, pojma nismo imali gdje smo i šta je Aušvic. U to vrijeme još nije bila izgrađena željeznička pruga između ženskog i muškog logora u Birkenauu, na čijem su kraju bili krematoriji. Kamionima su nas prebacili.

Izašli smo iz kamiona, vidjeli pred sobom prekrasno njegovane travnjake, ušli u lijepo uređeno predvorje, veoma veliko, tamo stolovi, stolice. Dočekali su nas ljudi u prugastim uniformama, uredni, čisti, sa smješkom na licu. Kasnije smo saznali da su to bili pripadnici „Zonderkomande“ (Sonderkommando) – ili kako su ih zvali „komanda živih mrtvacā“ koja je vršila specijalne zadatke: uništenje muškaraca, žena,

dece ispod 14 godina, starih i bolesnih. Sa izuzetkom grupe sovjetskih ratnih zarobljenika i Ciganskog logora – njih oko 4500 – svi su bili Jevreji. Bila je to grupa odabranih 860 muškaraca, logoraša Jevreja. Svaka četiri mjeseca dovodeni su novi, a prethodni bili likvidirani od strane novih. Na taj način je čuvana tajna o zločinu. Donijeli su nam čaj, djeci čak i bombone. Nije bilo nikoga od Nijemaca. Moja drugarica i ja (sada je u Izraelu), od dosade počele smo šetati i na kraju predvorja vidjele nekoliko teških vrata na kojima su bila mala okna za gledanje. Još se sjećam kako sam se podigla na prste da vidim kroz okno. Prišao je jedan od tih ljudi i rekao da se udaljim. U to su dvije žene Italijanke, koje su bile sa troje djece, počele da galame, da one ne spadaju među nas, da one nisu Jevrejke već su to samo njihovi muževi. Kako one nisu prestajale, neko među ovima koji su nas dočekali, izašao je i pozvao SS-ovce. Odjednom uđe jedna grupa njih, predvođeni dr Mengeleom. On nam se i predstavio. Rekao je da se postrojimo. Pošto govorim njemački, čujem kako on govori jednom do njega „pa ima među njima i mladih“. Ja sam stajala kraj snahe moje tetke, a ona je ispred sebe postavila svoju kćerkicu. Prođe kraj nas jedan od tih urednih logoraša i mrmljajući kaže Eniki (ime snahe moje tetke) da odvoji od sebe dijete i preda ga staroj gospođi do nje (to je bila moja tetka). Enika samo odmahnu glavom. Ja sam bila zbunjena, pa je nisam ništa nagovala. Mengele i još dvojica su počeli prolaziti kraj nas, prstom su pokazivali koja da izide iz reda. Tako su izdvojili dvadesetak nas. Rekao nam je da odmah idemo u radni logor, a ostali i djeca će proći dvije nedjelje karantina i onda nam se pridružiti. Što se dalje dogodilo sa njima, poznato je.

Nas su ponovo ubacili u kamion i odveli u Birkenau, u baraku gdje su obavljene sve radnje pri ulasku: uzimanje generalija, tetoviranje, šišanje, kupanje, primanje smrdljivog haljetka, bez donjeg veša. Postale smo brojke. Moj je bio 76481. Da me u snu probudite, odmah ću vam ga reći. Oko nas su to obavljale Slovakinja, Jevrejke koje su došle, njih 2000, prvim transportom, kada je Birkenau tek formiran. Ostalo ih je u životu možda desetak, ali one više nisu bili ljudi nego zvjeri, u službi SS-ovaca. Jedna od njih, koju sam upitala da mi kaže gdje smo zapravo, ironično se nasmiješila, ošamarila me i čizmom gurnula u trbuh tako da sam pala. Plačući sam se podigla i pitala zašto je to uradila. Ne mogu da zaboravim riječi koje mi je doslovno izgovorila: „Tu si gdje svi crkavaju, a udarila sam te za kaznu što si do sada bila na slobodi“.

U logoru su mi ubrzo prišle dvije mlade djevojke, jedna Ruskinja (koja je do kraja ostala moja veza) i jedna Poljakinja. Naime, teško je saznati kako, ali se tamo uvijek za svakog ubrzo saznavao tko je, odakle i sve što je najvažnije o čovjeku znati. Rekle su mi da će mi Marjuša (tako se zvala Ruskinja) biti veza, i kada treba nešto uraditi, ona će me već naći. U prvo vrijeme sam radila u tzv. vanjskim komandama, ali i u unutrašnjim (vađenje izmetina iz velikih septičkih jama pri čemu smo bile do pasa u izmetinama), van logora radile smo teške fizičke naravno beskorisne poslove, tovarenje kamenja i slično, pa opet istovarivale sa kolica i tako unedogled. U to vrijeme skoro svake sedmice, prilikom jutarnjeg apela bila je selekcija. Dosta je bilo da imaš negdje na tijelu neku bubuljicu ili ranicu (morale smo biti gole), pa da te odmah izdvoje.

Možda smo bile u logoru jedno mjesec dana, kada ujutro, kako smo se spremale za apel, moja prijateljica me pogleda i uzviknu. Pitala sam šta je, a ona mi kaže: pa ti si sjeda! Malo nam je već kosa izrasla i izgleda da sam preko noći osjedila.

Došlo je tako ljeto, dan kada je izvršen pokušaj atentata na Hitlera. Naravno, mi to nismo znale. Te večeri kada smo se vraćale s posla u logor, umesto u barake, nekoliko stotina nas (sva komanda je bila podjeljena na po stotinjak nas) odvedene smo do ulaznih vrata u krematorij. Postrojili su nas i rekli da smo tu kao odmazda radi pokušaja atentata na Hitlera. Nismo reagovala, bile smo potpuno ravnodušne, jer smo već i tako bile svjesne da nas samo slučajnost može izbaviti od smrti. No, nitko nije otvarao vrata krematorija, samo smo stajale a u mislima smo već i tako umrle. Negdje u gluho doba noći, iz reda u red se prenosila poruka da kada počinjemo ulaziti, neka prethodno svaka uzme kamen u ruke, a sve je bilo puno kamenja, pa da bacimo to kamenje na SS-ovce. Tek tako, da vide da nismo stoka. Međutim, već se počelo razdanjivati, i odjednom je pala komanda – nalijevo krug! Nitko se od nas nije pomaknuo. Jednostavno smo bile skamenjene. No, onda su pustili pse na nas i mi smo počele da se vraćamo u barake.

Jednog dana je došla Marjuška i rekla da ću za koji dan dobiti premještaj u komandu „Kanada“ (baraka u koju je dopremana sva odjeća i obuća onih koji si išli u gasne komore) i da je moj zadatak da, kada pregledavamo robu, sve lijekove koje nađem i mogu prenijeti u rubu svoje logoraške haljine spremim i ona će svako veče doći kod mene da to uzme. Bio je to veoma opasan posao, jer su SS-ovci stalno šetali među nama, a ja sam morala do uveče skrivati ono što sam našla i smjestila u

rub haljine. Kada smo se vraćali uveče u logor, SS-ovci su skoro uvijek pravili štihprobe i pregledavali. Jedno veče, kada smo došle na kapiju, naredeno nam je da počnemo poskakivati. Toga sam dana imala u rubu haljine dosta ampula injekcija. To je zvrčalo i SS-ovac koji je kraj mene prolazio čuo je. Počeo me je tući a zatim odveo u sobu SS-ovke Drekler (Drechsler). Ona je tada bila glavni SS-nadzornik ženskog logora. Nakon batinanja i ispitivanja kome sam to trebala predati (naravno da sam rekla da sam to uzela tek tako), rekla je da sam osuđena na dva mjeseca u „štrafkomandi“ (kaznena komanda). Bila sam izdvojena u posebnu baraku sa još dosta njih, spavale smo u samicama, a preko dana su nas odvodili na Vislu, gdje smo na neke čamce utovarivale lopatama mulj iz rijeke. Vraćena sam poslije u svoju staru baraku. Dobila sam, naravno, strašnu upalu jajnika, strašne sam bolove imala. Jedna Čehoslovakinja, ljekarka, koja je inače radila u „reviru“ (tobožnja bolnička baraka), dolazila mi je svako veče davati injekcije. Poslali su je meni, što znači da je sigurno i ona radila u našoj ilegalnoj organizaciji, iako o tome nikada ni ona ni ja nismo govorile.

U to vrijeme su stizali transporti Jevreja iz Mađarske, pa su zbog ogromnog broja kompozicija izgradili posebnu željezničku prugu da skrate cijeli proces do likvidacije. U prvo vrijeme kada su dolazili nije se uopšte vršila selekcija, nego su transporti direktno odvođeni u krematorije. Ne znam tačno, ali je to trajalo više od dva mjeseca. Krematoriji su danonoćno bili u pogonu, plamen je suklijao iz dimnjaka, a zrak je bio tako zasićen mirisom izgorjelog mesa da smo jedva mogli disati. Izgleda da nisu ubacivali ni dovoljno ciklona, pa su tjelesa, kada su bacana u peći, oživjela i ponekad su se noću, kada je bila tišina, čuli urlaci. Moja je baraka bila pri kraju logora, relativno blizu krematorija.

U to se vrijeme zbililo nešto strašno, što sam poslije godinama sanjala. Naime, ujutro, nakon apela, iz dvije barake su nas postrojili pred jednu ogromnu rupu, ne baš duboku. Odjednom, dođu dva kamiona puna djece, sasvim male, možda najviše do šest godina. Neka od njih imala su svoje lutkice u rukama. SS-ovke grle djecu i lijepo ih odvedu u tu jamu. Dode drugi kamion pun bačvi benzina. Brzo istovare, skinu poklopce, munjevito preliju preko djece i zapale! Taj prizor, taj vrisak zaista se nikada ne može zaboraviti a što smo sve mi, morajući to gledati, preživljavale, ne moram reći. Onda bi dovezli vapno, bacili na gomilu djece, i naredili da krenemo na posao. Te večeri tri moje drugarice bacile su se na električnu žicu. Nisu imale snage da dalje žive sa tim prizorom.

U tim danima, jednog jutra, valjda vodena nekim osjećajem šestog čula, kažem mojoj drugarici da pokušamo da se poslije apela sakrijemo i ne odemo van raditi, da vidimo dolazak transporta. Ja sam znala da se moja maćeha sa mojom malom sekom uspjela izvući koncem 1942. godine u Mađarsku i da je otišla svojoj familiji u Dombovar. Negdje u podsvjesti, kada su počeli dolaziti transporti iz Mađarske, imala sam na umu da će i njih pokupiti, iako je uvijek živjela u nadi da će uspjeti da se nekako sakriju. I tako smo mi uspjele ostati. Šetale smo do žičane ograde. Dode transport, otvaraju se vrata vagona i ja ugledam kako silazi moja maćeha sa sekicom koja je tada imala nepune četiri godine. U prvi mah sam se okamenila, a onda mahinalno počela da trčim prema žici. Htjela sam uzviknuti. Moja drugarica je vidjela da se nešto sa mnom događa, potrčala je za mnom i stavila mi ruku na usta. Izgrdila me je, još uvijek držeći ruku na mojim ustima. Rekla sam joj što se dogodilo. Smirivala me je i rekla da sam mogla biti odmah ubijena da me je SS-ovac primjetio, a ništa od toga one ne bi imale, jer me maćeha u stanju u kakvom sam bila nikako ne bi prepoznala, a pomoći joj nisam mogla. Shvatila sam da ima pravo. Jedino što smo uradile bilo je da smo se muvale u blizini. Ljudi su dosta brzo ulazili u krematorije. Išle smo do kraja logora gdje sam sačekala da sa mojom sestrom i ona uđe.

Tog sam ljeta preboljela i trbušni tifus. I tu sam imala, ako tako mogu reći, sreće. U sobi u kojoj sam tada bila, čuvala su nas dvojica SS-ovaca koji su bili folksdojčeri, rodom iz Vojvodine. Bilo je nas nekoliko Jugoslovenki. Bili su prema nama veoma ljubazni, pričali su na našem jeziku, ponekad su nam davali komad kruha. Kada sam se razboljela i dobila visoku temperaturu, ona ljekarka Čehoslovakinja je rekla da ne smije da me prebaci u revir, jer otuda svakog dana odvođe razboljele od tifusa u krematorij radi sprečavanja mogućnosti širenja zaraze. Davala mi je svakog dana neke lijekove i injekcije. Moje su me drugarice držale između sebe da ne padnem. Tako sam prolazila apele i kada smo kretale na rad, čvrsto bi se stisle do mene da me drže a ja sam mahinalno koračala. Ova dvojica folksdojčera su mi omogućili da, čim dođemo na mjesto gdje smo radile, ja legnem (dali su mi svoju ćebad) i tako do povratka u logor.

Negdje ujesen, dode moja Marjuška i kaže da ću dobiti premještaj u „Schreibstube“ (pisarnica), koja se nalazila u onom malom logoru u Aušvicu (Aušvic I). Mi smo taj logor zvali „Musterlager“, jer je Međunarodni crveni krst samo za njega znao. Komisije koje su dolazile, tamo

su odvođene jer to su bile čvrste zgrade, sobe sa krevetima na sprat, sve uredno, da ne kažem lijepo!

To je već bilo vrijeme kada se logor počeo polako prazniti. Odvođene su grupe u unutrašnjost Njemačke, u prvom redu politički zatvo- renici za koje smo dobili informacije da ih odvođe negdje u Njemačku na likvidaciju. Rečeno mi je da ću svakog dana dobiti spisak brojeva koje, kada prepisujem liste s brojevima koji treba da odu slijedećeg dana, treba te brojeve da izbacim sa lista i upišem druge koje su mi pre- davali. Tko su bili ti drugi, nikada nisam saznala, a nisam smjela ni da pitam. Isto kao u „Kanadi“, nije to bio bezopasan posao, jer sam cedu- lju morala sakrivati i neprekidno kontrolirati brojeve sa nje dok je SS- ovac šetao kroz sobu. Dan prije nego što ću biti prekomandovana na taj posao, dobila sam urednu lijepu haljinu, donji veš, cipele i čarape. To sam radila oko mjesec dana.

Negdje, mislim da je to bio novembar, formirala se nova komanda koja je radila na razgrađivanju krematorija. Skidala se cigla po cigla a posebna grupa je svaku ciglu obilježavala nekim znakom i brojem uz asistenciju SS-ovaca. U to vrijeme selekcija više nije bilo, a i brojno stanje logora je bilo sve manje. Takozvani. logor A, koji je bio novopo- dignut van ženskog logora, nešto udaljen od nas a u kojem su bili smje- šteni Jevreji iz Mađarske jer su naknadno odlučili da ipak izdvoje nešto mladih, već je bio sasvim ispražnjen. To smo radile sve do početka ja- nuara 1945. godine. Čule smo da će se ti krematoriji ponovno postaviti u Gross Rosenu (Čehoslovačka). Negdje, oko početka druge polovine januara, počela je žestoka ofanziva crvenoarmejača. Noću smo ponekad čule grmljavinu topova. Znale smo da se sve bliži kraju, a dobivale smo i informacije od poljskih partizana sa kojima je ilegalna organizacija bila u vezi. Bile smo u toku svih zbivanja na frontovima.

Jednog dana je napravljen opšti zbor svih nas koje smo još bile u Birkenauu. Rekli su nam da počinje definitivna likvidacija logora koja mora biti izvršena u roku od dva dana, da ne pokušavamo pobjeći jer nam neće uspjeti, da je logor miniran i da ne pokušavamo da se sakrije- mo. To ispražnjavanje je vršeno planski i disciplinovano, kako to već Nijemci umiju. Svaka grupa, sat-dva prije nego što će napustiti logor, dobila bi pristup magacinima koji su bili puni odjeće i hljeba, šećera, margarina. Ja sam krenula sa poljskom grupom oko ponoći. I to je bila perfidnost koju smo shvatile tek ujutro, kada se razdanilo. Naime, obu- kle smo sve po nekoliko pari veša, po 2–3 haljine, obule čizme, uzele u vrećice koliko smo mogle hljeba, šećera, margarina. Tako su zapravo

Nijemci preko nas uglavnom ispraznili skladišta. U logoru su ostale samo one koje nisu više mogle na noge da stanu.

Tada nismo znale da će one za koji dan biti već spašene, a nas je čekala golgota koja je trajala skoro tri mjeseca a koju polovina nije preživjela. Pješačile smo cijele noći po ogromnom snijegu i hladnoći. Kada je svanulo, ugledale smo s obje strane ceste lješeve, razbacane hljebove i hranu. Naime, Nijemci su svaku koja je zaostala, smjesta strijeljali. Bila je posebna grupa SS-ovaca na kraju svake kolone koja je to obavljala. Žene iznemogle, hodajući, skidale su dio po dio odjeće, bacale hranu, jer nisu imale snage da je nose. Tako nas je ostajalo sve manje. Na tom putu, povremeno su nas ukrcavali u otvorene vagone, danima smo u njima bile a da smo jedva koji kilometar prelazile; onda su nas iskrcavali, pa opet pješice. Na tom putu kalvarije, boravile smo jednom prilikom desetak dana u logoru Malhof, gdje smo se malo oporavile. To je u stvari bila neka fabrika municije, ali mi tih dana nismo radile, boravile smo u čvrstoj zgradi (odvojene od logorašica koje su tamo stalno bile), a dobijale smo relativno pristojnu hranu.

Onda smo opet krenule dalje i tako došle do Ravensbrika (Ravensbrück). Skapavale smo od žeđi. Kada smo stigle pred kapiju logora, Nijemci su rekli da ćemo dobiti vode. Odmah iza kapije bilo je poredano nekoliko velikih bačava vode, ali su bačve bile visine čovjeka. Kada smo potrčale prema bačvama, gazile smo jedna drugu samo da dodemo do vode. Neke su popadale u bačvu pokušavajući da se na njih popnu – a nitko od nas nije okusio vode. Iza nas su ostala, kao na bojištu nakon bitke, mrtva i unakažena tijela. U tom smo logoru bile oko tri sedmice. Onda smo opet krenule na put. Već smo se nalazile duboko u Njemačkoj, u sendviču između ruskog i američkog fronta. Grmljavina oružja na sve strane, kolone izbjeglica prolaze, njemačka pažnja je popustila. I oni su bili uspaničeni. Avioni su nadlijetali i, kako nisu razabirali da li smo izbjeglice ili logoraši, spuštali su se nisko i mitraljirali. Mnogo nas je na taj način stradalo. Prošle smo Dresden (Dresden), sav u ruševinama. Izlazeći, jedna grupa nas odlučila je da pokušamo pobjeći. Hranu više nismo dobijale, jele smo proljetnu travu. I inače, bile smo na izmaku snaga, jedva smo i noge mogle dizati. Znači, ako i pokušamo i ne uspijemo, ništa ne reskiramo, jer dalje nije išlo. Dogovorile smo se da, kada dodemo na prvo raskršće i ako nema na kraju kolone SS-ovaca, jednostavno ćemo skrenuti s ravnog pravca (uglavnom više nije bilo SS-ovaca na kraju kolone, jer su brinuli o sebi). Tako je i bilo. Došle smo na jedno raskršće. Nas trinaest krenule smo desno, poredane u

četveroredove. Znale smo da se tako kreću oni koji su odlazili u sela na rad. Nismo mnogo ni prešle, kada smo videle kako nam ide u susret jedan Nijemac na motorbiciklu. Premrle smo od straha. No, on se zaustavi i upita nas kuda idemo. Na vidiku je bilo jedno selo. Rekle smo da idemo tamo na rad. Nije ni upitao kako to da nema nikoga da nas prati. Zagledao se u nas, uzeo svoju torbu, izvadio snježno bijeli veliki komad hljeba, dao jednoj od nas, zaželio nam sreću i krenuo. Vjerovatno je sve shvatio. To nije bio SS-ovac već vojnik iz Vermahta.

*U poseti logoru
Aušvic
sedamdesetih
godina 20. veka*

Došle smo blizu sela. Na suprotnoj strani ceste bio je šumarak i mi smo se tamo sklonile. Tamo smo dočekale i dolazak crvenoarmejaca. Noću smo se prikradale selu s druge strane ceste i vadile krompir. Ne znam kako je jedna od nas imala kod sebe neki nožić kojim smo gulile krompir. Naravno, sve smo dobile groznicu od sirovog krompira, ali preživjele smo. Među nas trinaest, ja sam bila jedina Jugoslovenka. Bile su to Poljakinje, Ruskinje, Francuskinje i jedna Belgijanka. Bio je 10. april kada su u to selo, zove se Kirche, ušli Rusi. Otišle smo u selo i prvom vojniku rekle da nas odvede do komandanta. Bio je to jedan mladi oficir. Ispričale smo mu sve. Počeo je da nas grli. Došli su drugi vojnici, svi smo plakali, ali bili smo sretni. Nas trinaest su prevezli kamionom u jednu obližnju vilu nekog bivšeg avijatičarskog pukovnika. Tamo su došli ljekari. Svakog su nas dana pregledali. Dobile smo posebnog kuhara, morale smo veoma oprezno da se hranimo. Straža je danonoćno bila pred tom kućom da nas niko ne bi uznemiravao. Jednog dana sam, možda je to bilo nakon desetak dana, izašla prije podne pred

kuću i ugledala grupu ljudi u starim jugoslovenskim uniformama i u engleskim kaki uniformama, sa kolima u koja je bio upregnut konj. Nekoliko njih bili su na biciklima, a na kolima jugoslovenska zastava. Izašla sam pred njih, rekla tko sam i pitala da li kreću kući. Potvrdili su, a ja sam ih zamolila da me prime jer jako žurim, sigurno me otac već čeka u Zagrebu. Prvo su se dvoumili, ali kada su vidjeli koliko mi je do toga stalo, dogovorili su se da će mi dati jednu kaki uniformu i traku sa crvenim krstom, pa će ispasti da sam medicinska sestra. Rusi su im dozvolili da samostalno krenu kući, ne čekajući organizovani transport.

Stigla sam koncem maja u Suboticu, u prihvatilište. Nakon tri dana dobila sam papir da sam „čista“. Krenula sam za Zagreb. Kako su vozovi bili pretrpani, uglavnom sam došla do kuće na krovu vagona, a putovala sam tri dana. Otišla sam ravno mojoj prijateljici iz djetinjstva (čiji mi je otac nabavio 1941. godine propusnicu za odlazak na Sušak). Kada sam zazvonila i njena mi majka otvorila vrata, bijelo je gledala na mene – nije me prepoznala, a ja sam zaplakala. Uto izade i moja prijateljica, gleda u mene i, tek kada sam progovorila, shvatila je da sam to ja. Te trenutke povratka nikada ne mogu zaboraviti. Rekla mi je da je mislila da sam poginula, jer su se takove vijesti prenosile. Još prije mog dolaska povezala se sa jednim mojim rođakom, koji joj je rekao da su svi moji ubijeni u Jasenovcu. On je bio mason i njega je masonska organizacija, još koncem 1941. godine, izvukla iz Jasenovca. Skrivao se u Zagrebu do kraja rata. Otišla sam kod njega. Potvrdio je ono što sam već znala. Pitala sam se da li se isplatilo to sve preživjeti kada onog zbog koga sam htjela da ostanem živa, više nema. Ipak, bila sam sretna što sam živa.